

Ағыбай батыр ауыз әдебиетінде

Айбынды казак халкынын тарихында аты аңызга айналган талай дарабоз батырлар откен. Ел үшін атка мінген сол батырлар образы әдебиет тарихында үлкен орын алады. Өріге бармаганнын өзінде XVIII – XIX ғасырларда өмір сүрген батыр тұлғаларымыз жайындағы әдеби мұраларымыз да жетерлік.

Казак әдебиетінде батырлар тұлғасы калыптаскан ауқымды такырыптардын бірі болатын болса, осы такырыптын ішінде Кенесары әскерінің колбасшы батыр акжолтай Ағыбай батыр бейнесі – өзінше бір тобе. Бір окініштісі, кешегі соқыр саясаттын кесірінен ел тарихындағы канарман батырларымыз каракшы шапкыншылар бейнесінде гана танылып келген. Міне, бүгін ел тәуелсіздігінің, демократиялык он козкарастын тууына орай халык батырлары оздерінің дұрыс багасын алуда. Олардын акикат та айкын тұлғалары ғылыми зерттеу енбектерінде, баспасоз беттерінде жазылып та жатыр. Батырлар кошінің колемді тұлғасынын бірі Ағыбай Конырбайұлы жонінде ой орбіткенімізде біз онын колбасшылык касиетін және ардакты халык батыры болгандыгын ашып айтуымыз керек.

Атакты ер Ағыбай шұбыртпалы,

Белгілі батырларын шұбыртканы.

Ағыбай, Кошкарбай мен Бұхарбай,

Бұларды сонына ерткен Кене ханы.

Мал үшін бұлар ерлік күрген емес,

Салғаны жанды ортаға елдің қамы, - деген жыр жолдары да Ағыбай тұлғасын айқындап тұрғандай.

Ағыбайдың халық қастерлеген, есімі ұмытылмас, аруакты батыр болғандығын әдеби мұраларымыз да, ғылыми зерттеу еңбектер де дәлелдей түседі.

Академик С. Қирабаев Ағыбай туралы ғылыми мақаласында батыр тұлғасын былай түйіндейді: «Омірі аңызға, ерлікке толы адам есімі ешқашан олмейді, халық жадында ұзақ сақталады. Ағыбай - қазақ тарихындағы осындай ұлттық батырлардың бірі» (Әдебиеттің ақтандақ беттері).

Сол секілді Иса Байзақовтың «Қойшының ертегісі» атты жырында батырдың халық арасындағы атақ-данқын былай қорсетеді:

«Білмеген Ағыбайды ел болмаған,

Тегі келіп қарсыласар ер болмаған.

Ағыбайдың үш жүзге данқы кетіп,

Ол кезіп, ол бармаған жер болмаған».

(«Ақжолтай Ағыбай батыр» жинағы, Жезқазған, 1992. 28-бет).

Расында да, Ағыбай жөніндегі әдеби мұраларға қарап отырсақ, батыр есімінің аңызға айналып, зор құрметке ие болғанын көреміз, тіпті, оның халық арасында Ақжолтай Ағыбай деп аталуының өзі осыдан. Батыр жорықтарының үнемі сәтті болуы, ол қатысқан шайқастардың жеңіспен аяқталуы елдің осылай атап кетуіне себеп болса керек.

Ағыбай аруағына жалпак қана емес, сол кездегі жаужүрек батырлар да сиынатын болған, ерлігін, ақжолтайлығын ерекше құрметтеген. Мысалы, «Ағыбай батырдың бір жорығы» атты тарихи аңыз әңгімедегі киіз үй ішінде Адай батыры мен түркімен елінің батыры алысып жатқанда жеңіліп бара жатқан Адай батырының Ағыбай аруағына сиынуы – жоғарыдағы ойымыздың дәлелі. (ҚРҮГАК 1296. №2 дәптер)

Сондай-ақ «Ағыбайдай ер өткен» халық дастанында қаражүрек туысканынан қорлық көрген батыр жігітке әкесінің аян беруі, Ағыбайдың қанжарын сұрап алып дұшпанына аттануы, сойтіп ойлаған мақсатына жетуі, Ақжолтай Ағыбай батырдың әруақты әрі данқты адам болғандығын аңғартады. Мысалы:

Жүр, балам, осы араның жолыменен,

Олар да жүріп келді түніменен.

Ақжолтай жол құтты батыр еді,

Жолдас бол, тез бар балам соныменен.

Ағыбай дұшарласса болып несіп,

Екеуін жолдас болсан желдей есіп.

Канжарын екі жүзді қару қылсан,

Аласын дұшпанынның басын кесіп, -

деп келетін дастан жолдарына үнілсек, әкесінің аян беруімен жас батырды Ағыбай аруағы қолдайды, сонын аркасында дұшпанын мерт қылады (Ж. Кашкынов «Ақжолтай Ағыбай батыр» кітапша. Алматы. 1996 ж. 60-бет).

Белгілі зерттеуші Е. Бекмаханов өз еңбегінде «Ағыбай – Кенесарының күрдасы, әрі оның әскери кеңесшісі болды» - деп даралай көрсетуі Ағыбайдың ақылды, ірі қолбасшы болғандығының айғағы (Е. Бекмаханов. «Қазақстан ХІХ ғасырдың 20-40 жылдарында». Алматы. 1994 ж. 190-бет).

И. Байзақовтың жырында да батырдың қолбасшылық бейнесін айқын танытып білген. Мысалы:

Батырда бес жүз кісі нөкер болған,

Соғысқа шеттерінен шебер болған.

Шықпайтын нояндары айтқанынан,

Ағыбай не қыл десе соны қылған, -

деп келетін жолдар да жоғарыдағы ойымызды шегелей түседі. («Ақжолтай Ағыбай батыр». Жезқазған. 1992 ж. 28-бет).

Тілге тиек ететін нақты дәлелдеріміздің бірі тарихи жыр, дастандарға аға батыр, бас батыр деген секілді сөздер Ағыбай есіміне бағышталып айтылған. Мысалы: «Ақжолтай Ағыбай батыр» атты халық жырының бастапқы шумақтары былай басталады:

Жау шауып мирас қалған Ағыбайдан,

Бұл әдет Кенесары - Наурызбайдан.

Кененін жауга шапқан бас батыры,

Бастайын өз әңгіме Ағыбайдан.

(«Ақжолтай Ағыбай батыр». Жезказған. 1992 ж. 35-бет).

Тағы да тоқталатын жай – Ағыбайдың жеке тұлғасы басқа батырларға қарағанда оның іс-қимылдарынан, мінген аты, қару-жарағы, жүріс-тұрысынан да ерекшеленіп тұрған. Тарихи жыр-дастандардағы бұл тәсіл батыр бейнесін өзгеше даралап көрсету мақсатынан туса керек. Қалай дегенде де бұлай бейнелеу нанымсыз қиял образына емес, тарихи батыр образының астарын аша түсетіндей. Мысалы:

Іріктеп сексен кісі нөкер алып,

Аттанды қолабаға содан былай.

Күрешке жер тебініп астындағы,

Ок бойы алдында отыр ер Ағыбай.

Кок найзасы колденен, белде садақ,

Сауыты үстіндегі күміс жарак.

Озгелердің бәрінде кос-кос аттан,

Ішінде дара мінген Ағыбай-ак, -

деген секілді жыр жолдары жоғарыдағы ойымызды дәлелдейді. (И. Байзаков. Поэмалар жинағы. Алматы. 1950 ж.)

Ағыбайдың ел тарихындағы ардақты батыр болғандығын зерттеуші ғалымдар С. Кирабаев, Е. Бекмаханов, М. Әбсемет т.б. ағаларымыздың еңбектерінде ашып айтып откен.

Белгілі ғалым З. Ахметовтың ғылыми мақаласында «Ағыбай батыр тарихымыздағы аты әйгілі ірі тұлғалардың бірі» - деп бағалауы оның тарихымыздан үлкен орын алғанын дәлелдей түседі.

Ағыбай бойындағы батырлық, ақылдылық қасиеттерді Кенесары хан да қатты бағалаған. Сондықтан да ол маңызды ойларын бірге болісіп, жауапты, үлкен жұмыстарды Ағыбайға сеніп тапсырып отырған. Расында да Ағыбай Кенесарының ақылшы досы, қолбасшы батыры, айырылмас жан серігі бола білді. Доскей ақынның әңгімелерінде айтылғандай Кенесары ханның «Ағыбай батыр, қамал бұзар ерсін, екеуіне екі дүниенің байлығын берсін» - деп ризалықпен ақтарыла сойлеуі де шындықтың бетін ашатындай (КРҮҒАК 1339 папка 3 дәптер). Сондай-ақ айта кететін бір жайт: Кенесары тұсында батырлардың

атак-абыройы шыққан тегіне, байлығына қарай емес, батырлық қуш-қуатына, ақыл-парасатына қарай бағаланған. Бұл тұрғыдан Кенесары батырларының шығу тегі жайында, олардың өзіндік қасиеттеріне тарихшы ғалым Е. Бекмаханов та өз еңбегінде тоқталып өткен (Қазақстан ХІХ ғасырдың 20-30 жылдарында. 104-106 беттер).

Жалпы алғанда, Ағыбайдың әдебиеттегі образы нанымды тұрғыда ашылып отырады. Әрине, тарихи жыр-дастандарда, аңыз-әңгімелердегі образдарды әсерлеп үлкейтіп қорсету - оларға тән элементтер. Дегенмен кейіпкерлердің тарихи қырының айқын көрініс табуы шарт. Бұл тұрғыдан келгенде тарихтағы Ағыбай бейнесі мен оның әдеби мұралардағы сомдалуы үлкен үндестік тапқан. Яғни, Ағыбайдың тарихтағы бейнесі мен әдебиеттегі тұлғасы онша алшақтықты байқатпайды.

Әдебиеттегі Ағыбай отқа жанбайтын, суга батпайтын қиялдық образ емес, керісінше батырлық қуш-қуаты біреуден асып, біреуден кем түсіп жататын, әруақтана да, қорқа да білетін шынайы тұлға.

Мысалы, «Ағыбай батырдың бір жорығы» деп аталатын тарихи аңыз-әңгімеде Адай елінің батырының қуші Ағыбайдан басым түседі. Адай батырының қауқарының басым екенін сезген Ағыбай оны соққыға жығуға сескенеді. Бірақ әңгіме желісінде Адай батыр өзінің қуші басым бола тұрса да, Ағыбайдың халық арасында үлкен құрметке ие болған данқын сыйлап, аруағына сиынып, оның алдында бас иеді (ҚРҰҒАҚ. 1294. №2 дәптер). Сол секілді «Наурызбай-Қаншайым» жырында да жекпе-жек шайқасқа түскен Ағыбай мен Байет шалдың батырлық қуаты бір-бірімен тең түседі. Екеуінің де мықты екенін сезген Наурызбай оларды арашалап алып, достастырады («Ақжолтай Ағыбай батыр». Жезқазған. 1992. 49-бет). Міне, осы секілді көптеген мысалдарды тілге тиек етуге болады.

Бұл жерде Ағыбай батырдың әдебиет пен тарихтағы тұлғасы еш өзгеріссіз деуге болмас. Әдеби образдарға тән әсерлеп қорсету, түрлендіре сипаттау, тағы басқа тәсілдерді мейлінше қолданыла да білген. Барлығында да өзіндік романтикалық сарын бар екендігі айқын.

Ағыбайдың батырлық образы – оның жекпе-жектерінен, басқа батырларымен шайқасу қимылдарынан даралана ашылып отырады. Мысалға: бұл ойымызға дәлел боларлықтай элементтердің бірін «Наурызбай – Қаншайым» жырындағы Ағыбай мен Байет шалдың жекпе-жегінен байқауымызға болады.

Карсыласып калганда,

Найзалары кагысты.

Агыбай кылды хайласын,

Балтамен ұрып сындырды.

Шанышканда шалдын найзасын

Агыбай салды найзасын

Байет шалдын ұртынан

Түйреп жырып кетіпті.

Езуінін сыртынан

Ұртынан тартып алғанша,

Агыбайдын найзасын

Үстай алды Байет шал

Бұл дағы кылып хайласын.

Сол арада бір корді

Шапшандықтың найзасын.

(КРАОГК. Колжазбалар қоры. 698 папка).

Бұл жырда акын Ағыбайдың батырлық образын шайқас үстінде аша білген. Карсыласы Байет шалды да мықты батыр тұрғысында корсету арқылы Ағыбайдың батырлық қуатын айқындай түскен. Екіншіден, күші мен екі батырдың беріспей ұзақ шайқасуы арқылы жыр сюжеті күрделене түскен. Жыр қызықты болу үшін жырлаушы акын екі батырдың әрбір қимылын жеке-жеке образдық тұрғыда әсерлей суреттейді. Ағыбай жөніндегі әдеби мұралардан тек батырдың ғана образы ашылып қоймайды, сол кездегі қазақ халқының жағдайы, ат үстіндегі аландаулы өмірі бейнеленеді. Жалпы Кенесары заманындағы ұлт-азаттық қозғалыстардың, үлкен қақтығыстардың қыр-сыры ашылады.

Зерттеуші ғалым Е. Ысмайловтың «Ағыбай туралы әңгімелердің қандайы болсын Кенесары – Наурызбай заманының тарихи күрес бейнесін айқын елестетіп отырады», - деп түсіндеуі де осы ойымызды толықтыра түседі (Қазақ әдебиеті тарихы. 1948.).

«Ер жігіт – ел қорғаны» дегендей батыр мұраты ел мұратымен үндесіп жатады.

Сол арқылы Ағыбай батырдың халықтық тұлғасы дараланып, ауқымдала түскендігін аңғарамыз. Мысалы, «Батырдың үш өкініші» деп аталатын халық дастанында Ағыбай батырдың өмірлік ұстанған мақсатын аңғаруымызға болады.

Корғауға ел намысын, кегін елдің,

Найза ұстап он жетімде атқа міндім.

Атақты қол бастаған батырлардың,

Бірі боп Кене ханның соңына ердім.

Ұрысты қиян-кескі талай қордым,

Жарты кез ұшпағы үшін туган жердің.

Қорсеттім сан ұрыста қайрат, айбын.

Отындай жарқылдадым найзағайдың

Өрқашан әруақ қолдап, жолым болып,

Дейтін ел «Әруақты Ақжолтайым», -

деп келетін монолог түрінде берілетін жыр үзіндісінде Ағыбайдың ой-арманы өз атынан айтылады. Батыр өзінің өткен күндеріне мақтанышпен қоз жүгіртеді. Ел тағдыры, жер тағдыры үшін егеулі найза қолға алып, саналы өмірін ат үстінде өткізгенін айтады. Осындай жыр үзінділерден батырдың тарихи шынайы тұлғасы мейлінше айқын аңғарылады. Шындығында, сол кезеңде Кенесары ханның да оның сонындағы айбынды батырларының да арман-мақсаты біреу болды – ел мен жер тағдыры. Атамекенін қорғау

– олардын өмірлік парызы болған тарихи шындық.

Бұл жөнінде тарихшы ғалым Е. Бекмаханов өзінің Кенесары қозғалысы жөніндегі бағалы еңбегінде былай деп келтірген болатын: «Кенесары қазақ жерлерінің тартып алуына күйініп қана қойған жоқ, атамекенді кері қайтару үшін де халықты батыл күреске шақырды», - деп жазады (Хан Кене. Алматы., 1993- 271-бет).

Тарихи шындық пен әдеби мұралардағы шындықтың кияласу келбетін осындай тұстар анық аңғартады. Жырдың осы бір үзіндісінде автор батырдың шынайы өмір позициясын халықтық сипатын шама-шарқынша аша түскенін көреміз. Ағыбайдың шын мәніндегі жұртының қамын ойлаған халық батыры болғандығын айқындайтын тарихи, сондай-ақ әдеби мұралардағы дәлелдер аз емес.

Батырдың қолбасшылық қызметін сөз еткенде Кенесары әскерінің қолбасшы тек Ағыбай ғана болды деу артық айтқандық болар. Ойткені Кенесары хан әр жорықта жер жағдайына, қалықтың беталысына қарай қолбасшылық міндетті ауыстырып отырған. Және де Кенесары хан өз әскеріндегі батырлығы мен елге құрметті болған Ағыбай, Бұғыбай, Наурызбай, Бұқарбай, Жоламан секілді мықты батырларын бір-бірінен бөлектеп алаламаған. Олардың әрқайсысының ерекшеліктерін танып біліп, зор сеніммен қараған.

Мысалға Кене хан қырғызға жасаған ақырғы жорығында Бұғыбайды қолбасы етіп күшінің артықтығынан емес, баратын жердің жағдайын жақсы білетіндіктен сайлайды. Бірақ тарихи деректерді, әдеби дүниелерді зерделеп қарағанда бір аңғаратынымыз Кенесарымен сырлас басқа батырлардан гөрі ең жақыны Ағыбай болған. Сол секілді Кенесары – Наурызбай жөніндегі әдеби мұралардағы батырлар арасынан ең көлемді көрінетіні де Ағыбай образы.

Тағы бір дәлел Кенесары әскерінің басы Абылайлап, соны Ағыбайлап шабуы хан жағындағы Ағыбай батырдың данқының қаншалықты биік екендігін көрсетеді.

Батырлардың үнемі қолдап жүретін киесінің болуы, сол секілді халық арасында аталып кеткен екінші атаның болуы әдебиет тарихындағы қалыптасқан дәстүр.

Мысалға Кабанбайдың киесі қызыл түлкі болды десе, Байгазы батырдың киесі қара бүркіт, Ағыбайдың киесі бозторғай секілді кішкене ғана құс болыпты деседі. Тарихи аңыз әңгімелерде, жыр дастандарда батырлардың бұндай қасиеттері жөнінде аз айтылмаған. Сонымен қатар Кабанбайдың дарабоз атануы секілді Ағыбайдың Ақжолтай атануының басты себебі оның жорықтарының үнемі сәтті болуынан болса керек. Тіпті халық санасында «Ақжолтай Ағыбайдың жолын берсін» деген сияқты бата сөздердің орын алуы, ел көңіліндегі шынайы таным көрінісі деп ұғынуымыз қажет.

Ағыбай жөніндегі әдеби мұраларды зерттегенде байқағанымыз батырдың балалық шағы жөнінде жазылған туындылар жоқ. Бізге жеткен дүниелердің барлығы да Ағыбайдың Кенесары қасына қосылған кезеңнен бастап қана бейнелейді.

Тек Жүсіп Алтайбайұлының повестінде ғана Ағыбайдың елге танылмаған жас кезі кескінделеді.

Жалпы қазақ әдебиетіндегі Ағыбай бейнесі Кенесары – Наурызбай образдарымен тығыз байланысты тұрғыда зерттелуі қажет. Бұл образдар бірін-бірі толықтырып тұратын бір арнадан бастау алатын тұлғалар.

XIX ғасырдағы батырлар бейнесін сөз еткенде менмендалап даралана көз тартатын Ағыбай батыр қазақ әдебиетіндегі ауқымды образдың бірі болмақ.

алана Аманжол Өлтай.

Қарағанды мемлекеттік университетінің оқытушысы

«Сарыарқа», 1999, № 1-2